

رہبران مشروطہ

دورہ دوم - بیوگرافی پانزدہم

ذکاء الملک و فروغی

تحقیق و تالیف

از :

ابراہیم صفائی

آنچه از دوره دوم رهبران مشروطه چاپ شده است

-
- ۱ - بیوگرافی حسینقلیخان نظام السلطنه
۲ - « میرزا علی اصغر خان اتابک
۳ - « ناصر الملک قراقرزو
۴ - « رضاقلیخان نظام السلطنه
۵ - « سیدحسن تقی زاده
۶ - « ثقة الاسلام تبریزی
۷-۸ « مشیر السلطنه - سعدالدوله
۹-۱۰ « عین الدوله - فرمانفرما
۱۱-۱۲ « علاء السلطنه - مخبر السلطنه
۱۳ - « عضدالملک
۱۴ - « محتش السلطنه
۱۵ - « ذکاء الملک فروغی

جروہ آئندہ ، بیوگرافی
« سید محمدصادق طباطبائی و عدل الملک »
خواہد بود

۲۵ ریال

تجربہ ، صندوق پستی ۶۶

رہبران مشروطہ

دورہ دوم - بیوگرافی پانزدہم

ذکاء الملک و فروغی

تحقیق و تالیف

از :

ابراہیم صفائی

چاب شرق

«محمد علی فروغی» فرزند میرزا محمد حسین ذکاء الملک معروف به «ادیب فروغی» «میرزا فروغی» و او فرزند میرزا محمد مهدی ارباب از بازاریان اصفهان است.

میرزا محمد حسین از نویسندگان دانشمند دوره اخیر ناصری و سالها رئیس دارالترجمه وزارت انطباعات بوده و بعضی از کتب منسوب به اعتماد السلطنه تنظیم و تألیف اوست (۱) قصیده‌هایی نیز دارد و در شعر

---

(۱) در یادداشت‌های خطی موثق السلطان عضو وزارت انطباعات چنین تصریح شده است: «میرزا محمد حسین فروغی ذکاء الملک که در فنون ادبیات بقیه زیر نویس در صفحه بعد

شیوه‌اش تاحدی فصیح و ارزنده است ، سالها نیز روزنامه تربیت را با مطالب مفید و آموزنده انتشار میداده است .

محمدعلی فروغی بسال ۱۲۵۴ ش در طهران متولد شد و زیر نظر پدر از هفت سالگی آغاز تحصیل کرده پس از تحصیلات مقدماتی در دارالفنون بتحصیل دانش پزشکی پرداخت و در این رشته تحصیلاتش نزدیک بیایان بود که طبعش بفرسفه و ادبیات پیوست و کار تحصیل طب را رها کرده بتحصیل ادبیات و فرسفه پرداخت ، او چون زبان فرانسه را نزد پدر آموخته و کتب فرسفه غرب را مطالعه کرده بود با مکتبهای فلسفی یونان و فرنگستان آشنا شد .

او در آغاز کاد در دارالترجمه وزارت انطباعات شروع بخدمت کرد

بقیه حاشیه از صفحه قبل

متبحر و از فضلا و دانشمندان آن دوره و عضو مهم وزارت انطباعات بود ترجمه‌های مرحوم اعتمادالسلطنه را با عبارات سلیم و منشیانه و با اسلوب مطبوع و ادیبانه مرتب می نمود و بخط کمترین پاکنویس می شد (آرشیو اسناد خطی مؤلف) وهمچنین میرزا محمد خان علائمه قزوینی که خود خدمات فرهنگی را از وزارت انطباعات ناصری آغاز نموده تصریح کرده است که و جمیع تألیفات کثیره منسوب به محمد حسن خان اعتمادالسلطنه از قبیل کتاب مطلع الشمس و مرآت البلدان و چهار جلد تاریخ اشکانیان و ساسانیان و المآثر والاثار و منتظم ناصری و غیرها همه بدون استثناء تألیف جمعی از فضلاست که در اداره او باسم او این تألیفات را تمام می کردند ، و از جمله صاحبان اصلی تألیفات عمادالسلطنه ، محمد حسین فروغی را نام برده است (ص ۱۰۳ جلد ۸ یادداشتهای قزوینی چاپ دانشگاه) توضیح : یادداشتهای خاطرات اعتمادالسلطنه نیز دلالت دارد که او از حیث تحصیلات عربی و فارسی اندک مایه بوده و نوشته قزوینی و موثق السلطان صحیح و محل اعتماد است .

و پس از چندی بکار معلمی در مدرسه علمیه اشتغال جست و در خانۀ حسینقلیخان نظام السلطنه و رضاقلیخان نظام السلطنه به طور خصوصی حسینخان فرزند حسینقلیخان و پسران رضاقلیخان را فرانسه درس میداد، فروغی پس از چند سال معلمی برای تدریس بمدرسه سیاسی دعوت شد، بسیاری از دیپلماتهای بازنشسته کنونی وزارت خارجه شاگردان فروغی هستند و رشته علوم سیاسی را نزد او درس خوانده اند، فروغی چندسال هم ریاست مدرسه سیاسی منصوب شد و همینکه پدرش در گذشت (۱۳۲۵ق) از طرف محمدعلیشاه لقب « زکاء الملک » به او داده شد. فروغی در مدتی که بتدریس و مطالعه اشتغال داشت در مطالعات فلسفی پیشرفت بسیار کرد و زبان انگلیسی را هم آموخت.

ریاست مجلس

در رویداد های مشروطه با آزادیخواهان و انجمن های فراماسونی همفکری و به آزادیخواهی گرایش داشت ولی عملاً در جمعیت های سیاسی فعالیت نمیکرد، بمناسبت دانشدوستی و تمایلات آزادیخواهی در دوره دوم مجلس بوکالت مردم طهران انتخاب گردید و پس از چندی (شوال ۱۳۲۸ق مهرماه ۱۲۸۹ش) بریاست مجلس برگزیده شد و نخستین کالسکه برای ریاست مجلس در زمان ریاست او خریداری گردید (۱).

---

(۱) در آن زمان که وسایل نقلیه عمومی در طهران منحصر به درشکه های کرایه و واگن اسبی بود، فروغی بیشتر سوار واگن اسبی می شد و گاهی در واگن خوابش می برد، وقتی بریاست مجلس رسید باز هم با همان واگن اسبی رفت و آمد میکرد، در حالیکه دوسر باز مسلح گارد مجلس در داخل واگن بحال احترام جلو او می ایستادند و این حالت توجه مسافران بقیه زیر نویس در صفحه بعد

ریاست فروغی همزمان با انتخاب ناصر الملک به نیابت سلطنت بود
فروغی از ناصر الملک پشتیبانی کرد و برای او چند دعوتنامه رسمی و
خصوصی نیز فرستاد و چون ناصر الملک از طرفداران سیاست انگلیس
بود به فروغی هم اتهام انگلوفیلی بستند ، ریاست فروغی چند ماه بیشتر
دوام نکرد و پس از وی ممتاز الدوله و سپس مؤتمن الملک بر ریاست
رسیدند . در ریاست مؤتمن الملک فروغی نایب رئیس مجلس بود ، در
همین اوقات در صف معلمان خصوصی احمد شاه برای تدریس هفته ئی
دوروز بدربار میرفت .

وزارت

در کابینه صمصام السلطنه برای نخستین بار بجای حکیم الملک به
وزارت مالیه (دارائی) برگزیده شد (آذر ۱۲۹۰ ش) و این همزمان
با اوج اختلاف مجلس و دولت برای پذیرفتن التیماتوم روسها بود که
منجر به بستن مجلس و اخراج مستشاران امریکائی و توقیف جراید و
و تبعید آزادیخواهان گردید (۱) و او را نیز در مسئولیت آن حوادث
سهمی بود .

بقیه زیر نویس صفحه قبل

واکن را جلب میکرد . وقتی دوستان فروغی به او گفتند ، این متناسب
با شأن رئیس مجلس نیست که درواکن اسبی بنشیند ، گفت « من سالهاست
سوار واکن می شوم و غیر از اینهم وسیله ئی ندارم اگر دولت یا مجلس
نمیخواهند من سوار واکن شوم برایم وسیله تهیه خواهند کرد ، این بود که
برای نخستین بار کالسکه اختصاصی برای رئیس مجلس خریداری گردید
و در اختیار فروغی قرار گرفت .

(۱) بیوگرافی صمصام السلطنه را در دوره اول رهبران مشروطه ببینید .

فروغی چندماه پس از بسته شدن مجلس به وزارت عدلیه (داد گستری) منصوب گردید و تا خرداد ۱۲۹۱ که کابینه صمصام ترمیم شد درین مقام باقی بود و چون نتوانست همکاری خود را بادولت صمصام ادامه دهد مستعفی گردید و معاون الدوله بجای او وزیر عدلیه شد ، در دوره سوم نیز بوکالت طهران انتخاب شد و بار دیگر در اسفند ۱۲۹۳ در کابینه مشیرالدوله بوزارت عدلیه منصوب گردید .

در این مقام لوایح چند برای تکمیل قوانین عدلیه تهیه کرد ، از جمله لائحه تشکیلات محاکم تجارت و اصول محاکمات تجارتنی و لائحه بروات و لائحه قانون جزا بود ، او برای گسترش عدلیه و کشودن محاکم صلح (دادگاههای بخش) هم گامهایی برداشت ، مدتی هم مقام ریاست دیوان عالی تمیز (دیوان کشور) را عهده دار شد .

فروغی در ۱۲۹۸ بعزویت هیئت نمایندگی ایران بکنفرانس صلح پاریس رفت ، ریاست هیئت بامشاور الممالک انصاری بود (۱) و همین هیئت بود که موفق بحضور در کنفرانس صلح نشد تاوقتی که نصرت الدوله وزیر خارجه (همراه احمدشاه) بیپاریس رفت ودر کنفرانس صلح دعاوی ایران را عنوان کرد و عاقبت هم در اثر مخالفت دولت امریکا وفرانسه وپیمان - شکنی انگلیس کار دعاوی ایران در کنفرانس صلح به نتیجه نرسید .

---

(۱) لردکرزن وزیر خارجه انگلیس در تلگراف شماره ۴۷۸ - ۸ سپتامبر ۱۹۱۹ که از لندن بسفارت انگلیس مقیم طهران مخابره کرده از انتخاب فروغی بعزویت هیئت نمایندگی ایران در کنفرانس صلح اظهار عدم رضایت نموده است ، متن تلگراف در ص ۲۳ - سالنامه دنیا سال ۱۳۴۵ بوسیله مورخ الدوله سپهر ترجمه وچاپ شده است .

فروغی در بهمن ۱۳۰۱ در کابینه مستوفی بوزارت خارجه بر کزیده شد و در ۲۱ خرداد ۱۳۰۲ که مستوفی برای پاسخ باستيضاح مغرضانه مجلس چهارم حاضر شد فروغی قبل از مستوفی نطقی ایراد و موضوع استيضاح را که کلی و نامعلوم بود رد کرد، پس از سقوط کابینه مستوفی فروغی در کابینه مشیرالدوله بوزارت مالیه منصوب گردید .

سپس در ۱۶ بان در کابینه سردار سپه بوزارت خارجه بر کزیده شد، و در ایجاد تظاهرات جمهوری که در این اوقات اوج گرفته بود فروغی شرکت داشت و هم او در پایان اسفند ۱۳۰۲ محرمانه بسفارتخانه های خارجی مقیم طهران نوشت « چون احمد شاه و ولیعهد سمتی ندارند در نوروز ۱۳۰۳ سلام عید انجام نخواهد شد » (۱) او در پاسخ کسانی که در اینکار ویرا نمک نا شناس میدانستند ، خاطراتی یأس آمیز از سلطان احمد شاه نقل میکرد و سلطنت قاجاریه را محکوم بانقراض میدانست .

ریاست وزیران

از ۹ بان ۱۳۰۴ که ماده واحده خلع سلطنت از سلسله قاجاریه بتصویب مجلس پنجم رسید ، فروغی بکفالت ریاست وزراء منصوب شد و مجلس مؤسسان اول در زمامداری او تشکیل گردید ، پس از استقرار سلطنت پهلوی (۲۱ آذر ۱۳۰۴) فروغی بر ریاست وزرا انتخاب شد (۲) و

(۱) شماره ۱۳۰۳/۱/۲۰/۳۱ روزنامه قانون .

(۲) هیئت وزیران - فروغی رئیس الوزرا - عدل الملک دادگر وزیر داخله - میرزا حسنخان مشار الملک وزیر خارجه - سر لشکر عبدالله خان امیر طهماسبی وزیر جنگ - مرتضی قلی بیات سهام السلطان وزیر مالیه - جعفر قلیخان اسعد بختیاری وزیر پست و تلگراف - سید مهدیخان فاطمی عماد السلطنه وزیر عدلیه . یوسف مشار کفیل وزارت معارف .

تا تیرماه ۱۳۰۵ در این مقام بود و انتخابات دوره ششم مجلس در زمانمرداری وی انجام گردید و تاحدی آزادی انتخابات رعایت شد .

فروغی از این پس برای يك مأموریت سیاسی بیاریس رفت و در شهریور ۱۳۰۵ (۱۳ ع ۱۳۴۵/ق) در جلسه ۲۹ شهریور مجلس از طرف مستوفی - الممالک غیاباً بوزارت جنگ معرفی شد . دکتر مصدق السلطنه نماینده طهران به انتخاب او اعتراض کرده گفت « آقای فروغی که بسمت وزارت جنگ معرفی شدند مرتکب اعمالی شده اند که بعضی را در موقع عرض میکنم و در این جلسه فقط به دو مراسله که مطابق اطلاعات من بسفارت - خانه های دول مجاور نوشته اند می پردازم ، اول مراسله ئی است که بسفارت دولت شوروی نوشته و موافقت خود را در قضاوت دعاوی اتباع آن دولت در اداره محاکمات وزارت خارجه اظهار نموده و بعبارة اخیری عهد نامه تر کمنچای و بر قراری « کاپی تولاسیون » را تجدید نموده است .

دوم مکاتبه ئی است که با سفارت انگلیس نموده و در آن قریب بیست کرور تومان دعاوی آندولت را نسبت بایران تصدیق کرده است ، فروغی چون تصور می نمود که وزیران کابینه اش موافقت ننمایند این نوشتجات را بدون اطلاع آنها صادر نموده چنانچه غیر از این است آقایان نمایندگان که در کابینه ایشان وزیر بوده اند و امروز در مجلس حاضرند تکذیب فرمایند « (۱) .

این اظهارات نماینده طهران را کسی تکذیب نکرد ، فروغی هم که پنجماه بعد بایران آمد پاسخی نداد ، تنها مستوفی رئیس الوزراء در جلسه

---

(۱) صورت جلسه ۲۹ و ۳۰ شهریور ۱۳۰۵ مجلس .

سی‌ام شهریور در باره نامه صادر شده سفارت روس گفت « گمان نمیکنم چنین چیزی باشد » اما راجع بنامه صادر شده سفارت انگلیس حرفی نزد، « یوسف مشار » که در کابینه فروغی کفیل وزارت معارف بود نیز در جلسه ۱۲ ابان ۱۳۳۱ مجلس گفت « در کابینه فروغی وقتی قرار شد دولت ایران پلیس جنوب را تحویل بگیرد در عوض یک پولی بانگلیسها داده شد (۱) » .

باید دانست که قسمت مهم مطالبات انگلیس ها طلب مسلم آنها و بابت مساعده هائی بود که در زمان جنگ بدولت ایران داده بودند و قسمت دیگر چند فقره وجوهی بود که برای پیشرفت مقاصد خود مصرف کرده یا بعضی از متصدیان امور دولتی پرداخته بودند و یا بابت تحویل پلیس جنوب مطالبه میکردند که با احتساب فرع صدی هفت بالغ بر یک میلیون و دویست و هفده هزار و سیصد و سه لیره و یازده شلینگ معادل دوازده میلیون و چهارصد و شصت و چهار هزار و ششصد و هشتاد و پنج تومان و یکقران و هفتصد و بیجاه دینار می شد و این ارقام قبلاً با حضور و امضای تیمورتاش و محمودجم در سفارت انگلیس رسیدگی و به تنظیم صورت مجلس منتهی گردیده بود (مهر ۱۳۰۱) و در ابان ۱۳۰۱ هم ضمن نامه ۱۲ نوامبر ۱۹۲۲ از طرف « سرپرسی لرن » وزیر مختار انگلیس مطالبات معوقه آندولت از قوام السلطنه مطالبه شده بود (۲) فروغی یا هر کس دیگر نمیتوانست مطالبات مسلم انگلیسها را رد کند زیرا پولهای مساعده بصورت استقراض از آنها گرفته شده بود ، اما خسارت

---

(۱) صورت جلسه ۱۲ / ابان ۱۳۳۱ مجلس .

(۲) عین نامه « سرپرسی لرن » با کلیشه آن در صفحه ۱۷۱ و ۱۷۲

و ۱۷۳ کتاب اسناد سیاسی دوران قاجاریه چاپ شده است .

قرارداد ۱۹۱۹ و مخارج پلیس جنوب و چند مورد دیگر از مطالبات آنها ادعائی سست بنیان و پذیرفتن آن ادعا بضرر ملت ایران بود ، فروغی چگونه و باچه منطق آن مطالبات را تأیید کرد یا پرداخت ، نمیدانیم ! .

سفارت فوق العاده

فروغی در آذر ماه ۱۳۰۶ بعنوان سفیر فوق العاده دولت ایران مأمور آنکارا شد ، او در تحکیم روابط ایران و ترکیه و طرح مذاکرات و رفع اختلافات مرزی گامهای مؤثری برداشت و طرف توجه « کمال اتاتورك » بود پروتکل پیوست به معاهده و دادیه و تأمینیه در ۲۵ خرداد ۱۳۰۷ با سعی او بامضا رسید .

در شهریور ۱۳۰۷ بعنوان نماینده اول دولت ایران در جامعه ملل شرکت کرد ، او کار سفارت را به محمد ساعد مستشار سفارت وا گذاشت و از آنکارا به پاریس رفته به همراهی حسین علاء وزیر مختار ایران در پاریس (که او سمت نمایندگی دوم ایران را داشت) رهسپار ژنو گردید ، او در نخستین نطق خود پیشنهادی بهیئت رئیسه جامعه ملل داد و تقاضا کرد يك کرسی غیر رسمی جامعه ملل بدولت ایران واگذار شود ، جامعه ملل هم با این پیشنهاد موافقت کرد ، فروغی چندی نیز بریاست جامعه ملل انتخاب شد ، او در پایان سال ۱۳۰۸ بطهران بازگشت و در فروردین ۱۳۰۹ بسمت وزیر اقتصاد ملی معرفی شد و در ۲۳ اردیبهشت وزارت خارجه هم با و محول گردید ، و بار دیگر در سال ۱۳۱۰ بمأموریت فوق العاده بجامعه ملل و ترکیه رفت و پس از انجام مأموریت خویش در دیماه باتفاق « توفیق پاشا » وزیر خارجه ترکیه بطهران آمد ، توفیق -

پاشا در منزل سردار اسعد پذیرائی شد و چند روز که در طهران بسربرد
بیشتر اوقات خود را با فروغی گذراند ،

فروغی پس از مدتی کوتاه بوزارت فوآند عامه و در آخر
فروردین ۱۳۱۲ در ضمن ترمیم کابینه مخبر السلطنه بوزارت خارجه منصوب
شد ، در لغو قرارداد داری فروغی عضو کابینه بود و در مذاکرات با
نمایندگان کمپانی با اتفاق تقی زاده و داور و علاء شرکت داشت و در
تنظیم قرار داد زیانخیز مصوب ۷ خرداد ۱۳۱۲ معروف به قرارداد ۱۹۳۳
او بنوبه خود نسبت به خساراتی که از این قرار داد بملت ایران وارد شد
مسئول است . (۱)

زمانمداری مجدد

در شهریور ۱۳۱۲ پس از برکناری دولت مخبر السلطنه ، فروغی
بریاست وزراء منصوب گردید و در تاریخ ۲۶ شهریور دولت خود را معرفی
کرد (۲) بر نامه دولت فروغی مواد مختلفی داشت از جمله استفاده از
منابع طبیعی کشور و تسریع در انجام راه آهن و کارهای راهسازی و

---

(۱) از قرارداد ۱۹۳۳ در بیوگرافی تقی زاده یاد کردیم و دلایل
زیانمندی آن قرارداد را در آنجا یاد آور شدیم .

(۲) هیئت دولت نخست وزیر فروغی - وزیر داخله ، محمود جم -
وزیر خارجه - سید باقر کاظمی - وزیر مالیه ، داور - وزیر عدلیه ،
سید محسن صدر - وزیر جنگ ، جعفر قلی اسعد - وزیر پست و تلگراف
محمدعلی دولتشاهی - وزیر معارف ، علی اصغر حکمت - وزیر راه - علی -
منصور (دولتشاهی در مهر ۱۳۱۳ در گذشت و نظام الدین حکمت (مشارالدوله)
وزیر پست و تلگراف شد و سرلشکر نخجوان بجای جعفر قلی اسعد که بازداشت
شد بوزارت جنگ منصوب گردید .

توسعه مدارس از مواد عمده برنامه دولت او بود ، از جمله وقایع دوره ریاست وزرائی فروغی ورود هیئت نمایندگی عراق برای رسیدگی به - اختلافات مرزی ایران و عراق بود ، این هیئت بریاست نوری سعید پاشا وزیر خارجه و عضویت محمد زکی بیک وزیر عدلیه و نصرت بیک و جمیل عبدالسلام در ۱۲ مرداد ۱۳۱۳ وارد طهران شدند و در کاخ صاحبقرانیه منزل کردند، جملیله همسر نوری سعید نیز همراه این هیئت بود ، مذاکرات هیئت با باقر کاظمی وزیر خارجه تا دوم شهریور ادامه یافت ، روز سوم شهریور نوری سعید برای شرکت در پانزدهمین اجلاسیه جامعه ملل ، ایران را ترک گفت و دنباله مذاکرات با خالد بیک وزیر مختار عراق ادامه یافت، عاقبت دولت ایران در ۲۲ دی ۱۳۱۳ درباره اختلاف مرزی با عراق یادداشتی بشورای جامعه ملل تسلیم نمود .

بلیت های بخت آزمائی برای ساختن آرامگاه فردوسی منتشر شد و در تیر ماه زیر نظر هیئت رئیسه بخت آزمائی بریاست حکیم الملک، قرعه کشی در محل دانشسرای عالی انجام شد و کسی بنام « مسروب سرکیسیان » برنده جایزه اول (دویست هزار ریالی) گردید .

تنها کاری که بیشتر با سعی فروغی انجام شد افتتاح کنگره باشکوه خاورشناسان بود ، در ۱۴ مهر فروغی در کاخ گلستان بافتخار دانشمندان بزرگ که برای شرکت در جشن هزاره فردوسی بطهران آمده بودند مهمانی مجللی ترتیب داد و سپس هیئت خاور شناسان برای افتتاح آرامگاه فردوسی که زیر نظر انجمن آثار ملی ساخته شده بود بمشهد عزیمت نمودند .

کشایش آرامگاه با حضور اعلیحضرت رضاشاه انجام گرفت (۲۰ مهر)

و در سالن شیر و خورشید سرخ مشهد از پنجم تا دهم آبان از طرف خاور - شناسان سخنرانی‌هایی انجام شد، از نطق‌های جالب یکی سخنرانی پرفسور فریمان روسی بود که بزبان پهلوی ایراد کرد و دیگر کنفرانس‌مسئوها گن مدیر موزه پاریس و دیگر نطق « کریستنسن » دانمارکی و سخنرانی « پرفسور مینورسکی » معلم السنه شرقی لندن .

انتخابات دوره دهم در زمان ریاست وزرائی فروغی انجام یافت این انتخابات از مداخلات عوامل دولت برکنار نبود (خرداد ۱۳۱۴) .
در همین ماه خرداد اداره کل فلاح و آبادانی و اداره کل تجارت تأسیس شد و مصطفی قلی بیات بر ریاست کل فلاح و مظهر اعلم بر ریاست کل تجارت تعیین گردیدند .

کنگره صنایع و آثار باستانی ایران در «لنین گراد» و «بروکسل» و «رم» در شهر یور و مهر زیر نظر هیئتی بسرپرستی علی اصغر حکمت کشوده شد و بسیاری از آثار و صنایع دستی و باستانی ایران عرضه گردید .
کناره جوئی

در ۱۹ تیر ۱۳۱۴ در مشهد بمناسبت اجرای طرح لباس متحدالشکل شورش و تظاهراتی روی داد که جمعی مقتول و مجروح شدند ، جم وزیر داخله در این باره در ۲۴ تیر اعلامیه ئی در جراید طهران منتشر ساخت ، محرک واقعه شیخ بهلول واعظ و چند نفر از خطبای مذهبی بودند که مردم را از قبول کلاه لبه دار و پوشیدن کت و شلوار منع نمودند و در اثر نفوذ کلام آنان مردم مشهد تحت تأثیر احساسات مذهبی قرار گرفته بمقاومت برخاستند تعصب مردم و خشونت و ناآزمودگی مأموران دولت بتوسعه آشوب کمک کرد .

پس از چندی دامنه تحقیق در این باره به توقیف محمد ولی اسدی
نایب التولیه منجر شد و برای او پرونده‌ئی وحشتناک تشکیل دادند و سرانجام
در ۱۹ آذر در مشهد بموجب حکم ارکان حرب لشکر خراسان اعدام
گردید .

فروغی چون با اسدی نسبتی داشت و او را بی گناه میدانست ، برای
رفع اتهام از وی تلاشها کرد ولی موفق نشد و سرانجام خود در ۱۰ آذر
مجبور باستعفا گردید (۱) .

او از این پس خانه نشین و منزوی بود و با حقوق انتظار خدمت و
پولی که بابت تألیف کتاب از وزارت معارف باو داده می شدند گی میکرد ،
کتاب سیر حکمت در اروپا و کتاب آئین سخنوری و چند تألیف وی
یادگار این دوره انزوای اوست .

سومین دوره زمامداری

پس از شبیخون قوای روس و انگلیس بایران در صبح ۲ شنبه سوم

---

(۱) اسدی در مقام نیابت تولیت خدماتی کرد از جمله احداث بیمارستان
شاهرضا و خیابان مشجر و زیبای کوه سنگی مشهد از یادگارهای اوست ، بعدها
ضمن رسیدگی های قضائی معلوم شد که اسدی در ایجاد بلوانقشی نداشته بلکه
کوشای در خاموش کردن تظاهرات بوده و در اجرای طرح تغییر لباس بملایمت
اعتقاد داشته ولی فتح الله پا کروان که بشغل نیابت تولیت چشم دوخته بود مسالمت
اسدی را با مردم مذهبی و شورشی بصورت تحریک در ایجاد شورش در آورده
و با دستگیری نوائی رئیس نظمی پرونده ئی برای او ساخته ویرا بکشتن
داد و خود پس از بازداشت اسدی روز ۴ آذر باتفاق نوائی باستان قدس رفت
و بمنوان نایب التولیه آنجا را تحویل گرفت (متن ادعا نامه سوم مرداد ۱۳۲۱
دادستان دیوان کیفر هم سست بودن بنیان اتهام وی را روشن می کند) .

شهریور ۱۳۲۰ و غافلگیر شدن دولت و استعفای علی منصور : (۱) فروغی از طرف شاه فقید مأمور تشکیل کابینه شد (۵ شهریور) و روز ششم شهریور دولت خود را بمجلس معرفی کرد (۲) وی بیاناتی کوتاه حاکی از ترك مخاصمه بمنظور جلو گیری از خونریزی ایراد نمود (۳) و بلافاصله بانمایندگان متفقین وارد مذاکره گردید ، در عین حال برای حفظ نظم پایتخت سپهبد امیر احمدی را بفرمانداری نظامی منصوب داشت ، و در جلسه نهم شهریور اظهار داشت «هنوز موقع آن نرسیده است که خاطر نمایندگان محترم را از جزئیات و تفصیل قضایای اخیر مستحضر کنم ، همینقدر عرض میکنم مذاکرات و اقدامات در موضوع قضایای اخیر از دیروز بیک مرحله

---

(۱) در بیوگرافی علی منصور از حادثه سوم شهریور سخن خواهیم راند ، اینک بجاست گفته شود در دوم و سوم شهریور دولت منصور الملك مسابقه شنای قهرمانی کشور را در امجدیه و نمایشنامه عمورجب را در باغ فردوس اجرا میکرد و روزنامه اغفالگر اطلاعات درباره نمایش آلات موسیقی برقی در کنسرت لینن گراد سرمقاله می نوشت (شماره ۴ شهریور اطلاعات) .

(۲) نخست وزیر محمد علی فروغی - وزیر دادگستری مجید آهی - وزیر خارجه علی سهیلی - وزیر پست و تلگراف ابراهیم علم (امیر شوکت الملك) وزیر معارف اسمعیل مرآت - وزیر راه دکتر سجادی - وزیر کشور جواد عامری - کفیل وزارت بازرگانی وثیقی - کفیل وزارت دارائی عباسقلی گلشائیان - کفیل وزارت جنگ سر لشکر احمد نخجوان - رئیس کل کشاورزی مصطفی قلی رام (در ۱۸ شهریور گلشائیان وزیر دارائی شد) .

(۳) عقب نشینی قوای ایران در مناطقی که باید متفقین اشغال میکردند (در شمال و جنوب) ، اخراج اتباع آلمانی و تعهد در فراهم آوردن وسایل تسهیل حمل و نقل لوازم و ادوات جنگی متفقین ، از جمله شرائطی بود که دو سفیر در نخستین یاد داشت خود از دولت فروغی خواستار شدند و مورد قبول دولت واقع شد .

جدی تر و روشنتری رسیده است ، حالا مشغول هستیم هم مطالعه میکنیم و هم مذاکره، و در ظرف فردا و پس فردا امیدوارم به نتیجه قطعی برسیم و خاطر آقایان مستحضر شود ، چیزی که بیشتر بنده میخواستم خاطر نشان کنم این تأسفی است که از برای ما حاصل شده است از وضع روحیه مردم که بنده چیزهای عجیب و غریب می شنوم از اراجیف و جعلیات و می بینم وحشت خاطر زیادی برای اهالی طهران هست و حتی می شنوم جماعتی از طهران بیرون میروند و خارج می شوند و من علت این را نمیدانم . گرچه بواسطه القائنات صوری و بواسطه خبرهائی است که مغرضین منتشر میکنند ولی میخواهم عرض کنم چرا اینقدر مردم متوحش هستند ؟ برای مرکز و برای افراد خطری در بین نیست ، این قضایائی که واقع شده در نتیجه همان اموری است که مستحضرید و میدانید چرا واقع می شود، ولیکن بنده میخواهم اطمینان بدهم که آقایان و همه اهل طهران اینطور دست پاچه و پریشان خاطر نباشند که هیچ قسم مخاطره ئی برای دولت و برای مرکز و برای مردم نیست ، اگر خبری می شنوید باور نکنید و هراس میان مردم نیندازید که این خودش دست و پای ما را می بندد ، اگر بنا باشد که ما همه متوجه این باشیم که جلو هراس مردم را بگیریم نمیتوانیم کار بکنیم ، نان فراوان است ، گندم فراوان است ، همه چیز هست ، اما اگر بنا باشد هر کس بجای یکدانه نان ده تا نان بخرد البته تنگی پیش میآید ، در این که ما در يك موقع مشکلی گرفتار شده ایم حرفی نیست ، ما که این را پنهان نکرده ایم ، يك قضایای مشکلی برای دولت پیش آمده است باید بنشینند و حل کنند ، البته برای اینکه حل شود باید مردم هم کمک کنند ، نه اینکه مشکلاتی هم در داخله برای خودمان درست کنیم ،

البته اگر مردم آسوده باشند و خاطرشان پریشان نباشد، کجا فرار می-
کنند؟ چرا فرار می کنند؟ بنده اطمینان میدهم که شهر طهران کاملاً
درامان است و هیچ خطری نیست، البته آقایان هم باید میان مردم این
مسئله را منتشر کنند باین اراجیف و جعلیات عجیب و غریبی که شنیده
می شود توجه نکنند و بدانند که یا از نادانی یا از سوء نیت است، مردم
در جای خود بنشینند و آرام باشند و ما هم بنشینیم و عمل را تمام کنیم و
فردا پس فردا که به نتیجه قطعی رسید آقایان را از جریان امر آگاه
سازیم.»

این بیانات فروغی در جراید و رادیو منعکس شد و برای مردم
مضطرب طهران و شهرستانها (که میدیدند شیرازه امور از هم گسسته
و مأموران و مسئولان دولتی بجای ثبات و متانت اکثراً راه گریز را پیش
گرفته اند) آرامش خاطر و اطمینانی فراهم آورد.

فروغی روز ۱۸ شهریور بار دیگر برای ایجاد آرامش خاطر مردم
بمجلس آمد و چون کسالت داشت علی سهیلی وزیر خارجه جریان
مذاکرات با نمایندگان شوروی و انگلیس را باطلاع مجلس رسانید،
جمله معروف « می آیند و میروند و با کسی هم کاری ندارند » را فروغی در
همین اوقات در باره قشون متفقین در مجلس بر زبان راند، فروغی چون
میخواست مذاکرات بامتفقین را بانجام برساند بار دیگر از مجلس رأی
اعتماد گرفت و بمذاکرات خود ادامه داد.

صبح روز ۲۵ شهریور فروغی استعفای رضاشاه و آغاز سلطنت
شاهنشاه را بمجلس اعلام داشت و روز ۲۶ شاهنشاه بمجلس تشریف فرما شده
و خطابه تاریخی خود را ایراد فرمودند.

روز سی ام شهریور فروغی هیئت جدید دولت را معرفی کرد (۱)
و مردهٔ عفو زندانیان سیاسی را هم با اطلاع نمایندگان رسانید (۲)
در همین روز سی شهریور بر اساس مذاکرات با متفقین یکصد و پنجم
نفر اتباع آلمان را مقامات دولتی ایران تحویل مقامات نظامی روس و
انگلیس دادند.

ترقی دلار و لیره و تنزل ریال

بر اساس مذاکره با متفقین دولت تأمین احتیاجات ریالی آنها را
بصورت وام در ایران بعهده گرفت و شاید بتوصیه یا فشار آنها بود که در
تاریخ ۵ مهر دولت به پیشنهاد وزارت دارائی تصویبنامه‌ئی بشماره ۲۳۱۵۶
صادر کرد و نرخ دلار را از ۱۷/۱۱۳۳ ریال به ۳۵ ریال و نرخ لیره را از
۶۷ ریال به ۱۴۰ ریال افزایش داد. مقدمات تهیهٔ این تصویبنامهٔ زیانخیز
را گلشائیان آغاز کرد و مشرف نفیسی با انجام رسانید، فرزین مدیر کل
بانک و دکتر نخعی رئیس کمیسیون ارزشم در تنظیم تصویبنامه دخالت داشتند،
دولت فروغی با صدور این تصویبنامه ریال ایران را تنزل داد و با چاپ و توزیع
اسکناس در دست متفقین (که باعث تورم پول ایران و ترقی سریع قیمتها

---

(۱) سهیلی وزیر خارجه - علی اصغر حکمت وزیر پیمه و هنر - مرآت وزیر
بهداری - دکتر سجادی وزیر راه - گلشائیان وزیر بازرگانی - مشرف نفیسی
وزیر دارائی - سر لشکر نخجوان وزیر جنگ - سر لشکر امان الله جهانبانی
وزیر کشور - علی اکبر حکیمی وزیر کشاورزی - حمیدسیاح وزیر پست و تلگراف
و تلفن - عیسی صدیق وزیر فرهنگ - وزارت دادگستری با خود فروغی بود
بعداً باقر کاظمی و چندی پس از وی مجید آهی به وزارت دادگستری منصوب
شدند.

(۲) قانون عفو زندانیان سیاسی در ۲۴ مهر در پنجم ماده تصویب شد.

گردید) يك افزایش غیر طبیعی در نرخ تمام اجناس و لوازم زندگی پیش آمد و مردم ایران با تنزل ریال سخت متضرر گردیدند (۱).

سخنرانی از رادیو

فروغی در برابر آشفتگی و بی نظمی افکار نویسندگان و کارمندان دولت بردباری زیاد بخرج داد و همینکه کاسه صبرش لبریز شد روز ۱۴ مهر از رادیو بیانات نصیحت آمیزی ایراد نمود که قسمتی از آن چنین است . « وظیفه مستخدمین و کارکنان دولت این است که در اجرای قوانین از روی صحت و درستی وسیله پیشرفت کار وزیران و موجبات آسایش ابناء نوع خود را که مخدومین ایشان هستند فراهم آورند ، وظیفه روزنامه نگاران این است که هادی افکار مردم شوند و ملت و دولت را براه خیر دلالت کنند و مخصوصاً اگر متصدیان امور عامه شرافت را در اعمال خود نصب العین خویش نسازند کار حکومت ملی پیشرفت نخواهد کرد و بالاخره جمیع طبقات باید دست بدست یکدیگر داده در پیش بردن حکومت ملی متفق و متحد باشند که بزرگترین آفت حکومت ملی اختلاف کلمه و نفاق است » .

بالاخره فروغی با آنکه با آزادی مطبوعات معتقد بود در برابر بعضی هتاکی ها ناچار در ۱۲ آبان لائحہ سانسور مطبوعات را توسط آهی وزیر

---

(۱) مشرف نفیسی در مقام دفاع از پیشنهاد خود تنزل ریال ایران را اجتناب ناپذیر میدانست و از نظر فنی واقتصادی مدافعاتی داشت ولی استدلال او مردم را قانع نکرد و مردم او را مسئول اصلی و عمدی این خسارت عمده ای که گریباً نگیرد ملت ایران گردید میدانستند .

داد گستری بمجلس فرستاد ولی بامخالفت شدید اکثریت مجلسیان روبرو گردید .

مجلس سیزدهم

در این اوقات که مقدمات افتتاح دوره سیزدهم مجلس فراهم می شد مطبوعات و بسیاری از مردم مصراً ازدولت می خواستند که انتخابات را باطل شده اعلام کند و انتخابات دیگری آغاز نماید ، استدلال اینها این بود که انتخابات قبل از شهریور زیر نظر مستقیم مأموران دولت انجام شده است . ولی فروغی میگفت ، صورت ظاهر انتخابات درست بوده و مرجع رسیدگی بشکایت از انتخابات مطابق ماده ۴۰ و ۴۱ قانون انتخابات انجمن نظارت و مجلس میباشد و اگر دولت خود سرانه انتخابات را باطل کند این رویه می شود و وسیله سوء استفاده دولتهای بعد قرار میگردد . و جز این ، با حضور قشون متفقین در ایران اشخاص مشکوک که وابستگی بآنان دارند انتخاب می شوند و بزبان مملکت تمام خواهد شد ، این استدلال فروغی در آن - هنگام عاقلانه و بصالح کشور بود ، بالاخره مجلس سیزدهم در ۲۲ آبان افتتاح شد و فروغی روز ۱۳ آذر هیئت دولت را معرفی کرد و روز ۲۳ آذر رأی اعتماد گرفت (۱) .

پیمان سه جانبه

فروغی پس از گرفتن رأی اعتماد روز ۲۴ آذر لایحه پیمان سه -

---

(۱) فروغی نخست وزیر - تدین وزیر معارف - باقر کاظمی وزیر بهداری - مجید آهی وزیر داد گستری - علی سهیلی وزیر خارجه - سپهبد احمدی وزیر کشور - سرلشکر جهانبانی وزیر راه - مشرف نفیسی وزیر دارائی - علی اکبر حکیمی وزیر کشاورزی - حمید سیاح وزیر پست و تلگراف .

جانبه‌ها را که از طرف سفیر کبیر شوروی و وزیر مختار انگلیس پاراف شده بود برای تصویب مجلس تقدیم کرد، در اطراف این لائحہ مذاکرات زیاد صورت گرفت موافق و مخالف سخن‌ها را ندادند بخصوص موسی جوان و کیل شهرری و حبیب‌الله نوبخت و کیل فسا در مخالفت (اولی با استدلال و منطق قضائی و دوم بر پایه احساسات میهنی) چندین جلسه سخن گفتند، موسی جوان معتقد بود که مجلس باید با مبارزه منفی و باردلووائج دولت پایه مقاومت ملی را استوار نماید، اما کمیسیون خارجه مجلس که ریاست آن با علی‌اقبال و کیل مشہد بود با نظر مساعد لائحہ دولت را رسیدگی میکرد، فروغی ضمن بیانات خود در جلسه ۱۷ دیماه گفت «آنچه میکنم از برای خیر و صلاح وطن میکنم و خدا را به شہادت میطلبم که در این موقع که متأسفانه چنین پیش آمده است که متصدی امور مملکت باشم البته هر چه در عالم سیاست میکنم برای مصلحت مملکت است و تصور میکنم خوب باشد، ممکن است اشتباه هم بکنم ولیکن انسان چه تکلیفی دارد جز اینکه به عقل خودش رجوع بکند و هر چه عقلش گفت صلاح است بر طبق آن عمل نماید، البته مشاور، هم باید بکند، مشاوره هم کرده ام هم با رفقا و همکاران خودم هم با دیگران (۱) و بعد از این مطالعات و مشاورات و با این نیتی که دارم که خدمت باین آب و خاک بکنم و نیت دیگری هم نداشته و ندارم، قدم گذاشته ام در این مرحله

---

(۱) محمد ساعد مراغه‌ئی وزیر مختار ایران در مسکو و تقی زاده وزیر مختار ایران در لندن هم در جریان مشاوره بودند ساعد با «دکانوزف» معاون کمیساریای خارجه شوروی و سراسنوفورد کریپس سفیر انگلستان در مسکو و تقی زاده با مقامات وزارت خارجه انگلستان در این زمینه تماس داشتند.

وراجع باین عهد نامه داخل مذاکره بادولت شوروی و انگلیس شده ام
وبعد از آنکه باینجا رسید که ملاحظه می کنید بنده و همکارانم مقتضی
دانسته ایم که بمجلس شورای ملی پیشنهاد کنیم .

فروغی لایحه پیمان را برای تصویب بمجلس پیشنهاد کرد اما عملاً
لائحه از همان ماه شهریور ومهر اجرا شده بود ومجلس درحقیقت در برابر
عمل انجام شده قرار گرفته بود، بعضی از نمایندگان پیشنهادهایی داشتند که
بسفارت روس و انگلیس ابلاغ شد و آنها هم در تائید بعضی از نظریات
نمایندگان نامه هایی نوشتند که ضمیمه اصل لایحه گردید .

کتک خوردن فروغی

روز پنجم بهمن وقتی که شور دوم لایحه پیمان سه جانبه درمجلس
آغاز می شد ، در اول جلسه فروغی برای سخنرانی در باره پیمان پشت
تریبون رفت ودر حینى که سخن میراند یکی از تماشاچیان بنام « شیخ
علی روشن کرمانشاهی » (اصفهانى الاصل) ازصف مردم تماشاچى بیرون
جست و از پله های جایگاه هیئت رئیسه شتابزده بالا رفته پشت سر
نخست وزیر قرار گرفت و سنگی را که در دست داشت بسوی نخست -
وزیر پرتاب کرد ، سنگ بخطا رفت و « روشن » پشت تریبون پریده با
نثار مشت ولگد با فروغی کلاویز شد ، درحالیکه نظم مجلس مختل شده
و جمعی از نمایندگان و تماشاچیان ترسو از جلسه گریختند، چند تن
نماینده که به تریبون نزدیک بودند خود را به نخست وزیر رسانیده او را
از دست ضارب نجات داده و ضارب را به توقیفگاه مجلس سپردند و تحت
بازجوئی درآمد ومعلوم شد فقط احساسات ساده میهنخواهی وتصوراینکه

پیمان سه جانبه خیانت بملت ایران است او را برضد نخست وزیر بر -
انگیخته است .

بر اثر این حادثه وزیران و هیئت رئیسه از جلسه بیرون رفتند و
نیمساعت تنفس داده شد پس از تنفس فروغی که متانت و خونسردی خود
را حفظ کرده بود ، پشت تریبون رفت و گفت «جمله معترضه‌ئی بود کلام
بنده را قطع کرد البته جای تأسف است ولی جای تعجب نیست چون
مطلب خیلی بزرگ است شبهاتی القاء می‌شود و اشخاصی هم که درست از
اوضاع واحوال مسبوق نیستند با اشتباه می‌افتند و بر اثر اشتباهی که بایشان
دست میدهد عقایدی اتخاذ می‌کنند .»

بالاخره در جلسه ششم بهمن پس از آخرین بیانات نوبخت وجوان ،
فروغی پاسخنگوئی کرد و مجلس با اکثریت ۸۰ رأی از ۹۳ رأی ماده
واحدہ ذیل را تصویب کرد .

ماده واحدہ - مجلس شورای ملی پیمان اتحاد بین دولت شاهنشاهی
ایران و دول اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی و انگلستان را که مشتمل
بر ۹ فصل و ۶ نامہ میباشد و در تاریخ ۲۴ آذر ماه ۱۳۲۰ - از طرف
نمایندگان سه دولت پاراف شده تصویب و بدولت اجازه میدهد امضا و
مبادله شود این قانون که مشتمل بر یک ماده و متن پیمان اتحاد پیوست
آن میباشد در جلسه ششم بهمن بتصویب مجلس شورای ملی رسیده است .

موافقان فروغی و اکثریت پارلمان و بیشتر مردم مطلع این قرارداد
را از خدمات فروغی و سهیلی میدانستند و میگفتند فروغی اشغالگران را
مطابق این قرارداد بحفظ استقلال و صیانت ایران و تخلیه ایران پس از
پایان جنگ متعهد و ملزم کرده است، در حالیکه اگر بصورت یک نیروی

اشغالگر بمانند معلوم نیست که پس از جنگ با ما چه خواهند کرد؟
و چه خواهد شد؟ .

درست است که تعهدات پیمان بیشتر از طرف دولت ایران و یک -
جانبه بود ولی تعهد فصل اول و فصل پنجم از طرف متحدین برای حفظ
استقلال و تمامیت و تخلیه ایران بفاصله شش ماه پس از متار که جنگ
تعهدی ارزنده بود و اثراتی نیکو داشت .

متن پیمان ضمیمه ماده واحده

پیمان اتحاد . اعلیحضرت همایون شاهنشاه ایران از یکطرف و
اعلیحضرت پادشاه بریتانیای کبیر و ایرلند و مستملکات انگلیس و ماوراء
بحار و امپراتور هندوستان و هیئت رئیسه شورای عالی اتحاد جماهیر
شوروی سوسیالیستی از طرف دیگر نظر باصل منشور « اتلانتیک » (۱) که

---

(۱) روز ۱۴ اوت ۱۹۴۱ (۲۲ مرداد ۱۳۲۰) کلمان اتلی معاون
نخست وزیر انگلیس اعلامیه‌ئی انتشار داده خبر داد که رئیس جمهور کشور
امریکا و نخست وزیر انگلستان در اقیانوس اطلس ملاقات خواهند کرد .
ملاقات روزولت و چرچیل در کشتی انگلیسی « پرنس اف والز » و نبرد
ناو امریکا « اگوستر » واقع شد ، از طرف دولت انگلستان دریا سالار
ددلی و لرد بیور بروک وزیر مهمات و ژنرال جون ویل و از طرف امریکا
دریا سالار کینگ فرمانده ناوگان اقیانوس اطلس و ژنرال ژرژ مارشال رئیس
سناد امریکا و هاری هاپکینز رئیس وام و اجاره در این ملاقات شرکت
کردند و اعلامیه‌ئی مبنی بر همکاری دو کشور در مبارزه علیه آلمان و لزوم
کمک بکشورهائی که با آلمان و متفقینش در حال جنگ هستند از طرف روزولت
و چرچیل منتشر شد ، روسیه بعد باین منشور پیوست و اشغال ایران نیز بمجوز
این منشور برای رساندن کمک بروسیه بود و سپاهیان امریکا نیز برای
رسانیدن کمک بشوروی از این منشور و از بند ب فصل سوم پیمان سه جانبه
استفاده کرده بایران آمدند و چه دشواریها و قحطیها و سختیها و ناامنیها
که از قدوم این مهمانان سه گانه نصیب ایران نگردید .

رئیس جمهور امریکا و نخست وزیر دولت انگلستان در چهاردهم ماه اوت ۱۹۴۱ بر آن توافق کرده و بجهان اعلام نموده اند و دولت اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی نیز در ۲۴ سپتامبر ۱۹۴۱ اصل مزبور را تأیید نموده و دولت اعلیحضرت همایون شاهنشاه ایران هم نوافق کامل خود را با آن اصل ابراز می نمایند و مایلند که با ملل دیگر جهان بطور یکسان از آن بهره مند شوند و چون آرزومند میباشند که رشته دوستی و حسن تفاهم فیما بین استوار شود و نظر بساینکه این مقاصد بوسیله عقد پیمان اتحاد بهتر حاصل می شود توافق نمودند که برای این منظور پیمانی منعقد سازند و نمایندگان مختار خود را از این قرار تعیین نمودند .

اعلیحضرت همایون شاهنشاه ایران - جناب آقای سهیلی وزیر امور خارجه شاهنشاهی - .

اعلیحضرت پادشاه بریتانیای کبیر و ایرلند و مستملکات انگلیس و ماوراء بحار و امپراتور هندوستان بنام مملکت متحده بریتانیای کبیر و ایرلند شمالی - جناب آقای سر ریدرویلیم بولارد وزیر مختار و نماینده فوق العاده اعلیحضرت پادشاه انگلستان در ایران .

هیئت رئیسه شورای عالی اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی جناب آقای اندرویچ اسمیرنوف سفیر کبیر فوق العاده اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی در ایران .

و نمایندگان مزبور اختیارات تامه خود را ارائه نمودند که صحیح و معتبر بوده و بر مقررات ذیل موافقت کردند .

فصل اول - اعلیحضرت پادشاه بریتانیای کبیر و ایرلند و مستملکات

انگلیس ماوراء بحار و امپراتور هندوستان و هیئت رئیسه اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی (که از این پس آنها را دول متحدہ خواہیم نامید) مشترکاً و ہر یک منفرداً تعہد می کنند کہ تمامیت خاک ایران و حاکمیت استقلال سیاسی ایران را محترم بدانند .

فصل دوم - ما بین دولت اعلیحضرت ہمایون شاہنشاه ایران از یکطرف و دول متحدہ از طرف دیگر پیمان اتحادی بستہ میشود .

فصل سوم - ۱ - دول متحدہ مشترکاً و ہر یک منفرداً تعہد می - شوند کہ بجمیع وسایلی کہ در اختیار دارند ایران را در مقابل ہر تجاوزی از جانب آلمان یا ہر دولت دیگر دفاع نمایند - ۲ - اعلیحضرت ہمایون شاہنشاه ایران تعہد می شوند کہ - الف - بجمیع وسایلی کہ در دست دارند با دول متحدہ ہمکاری نمایند تعہد فوق انجام می یابد ولیکن معاضدت قوای ایرانی محدود بہ حدود حفظ امنیت داخلی در خاک ایران خواهد بود . (ب) برای عبور لشکریان یا مہمات از یک دولت متحد بہ دولت متحد دیگر یا برای مقاصد مشابہ دیگر بدول متحدہ حق غیر محدود بدہند کہ آنها جمیع وسایل ارتباطی را در خاک ایران بکار برند و نگاہداری کنند و حفظ نمایند و در صورتیکہ ضرورت نظامی ایجاب نماید بہر نحوی کہ مقتضی بدانند در دست بگیرند ، راہہای آہن و راہہا و رودخانہ ہا و میدانہای ہواپیمائی و بنادر و لولہ های نفت و تأسیسات تلفنی و تلگرافی و بی سیم مشمول این فقرہ می باشند (۱) .

(۱) در تصرف دادن بنادر و راہہا بخصو ص راہ آہن دکتر سجادی و سرلشکر امان اللہ جہانبانی کہ بنوبت وزیر راہ بودند بقدری در مقابل متفقین ضعف و سستی نشان دادند کہ برای ایرانیان استفادہ از راہ آہن مشکل و بلکہ غیر ممکن بود .

ج - هر نوع مساعدت و تسهیلات ممکنه بنمایند که برای منظور نگاهداری و بهبود وسایل ارتباطیه مذکور در فقره (ب) مصالح و کارگر فراهم شود .

د - با تفاق دول متحده هر گونه عملیات سانسوری که نسبت بوسایل ارتباطیه مذکور در فقره ب لازم بدانند برقرار کنند و نگاه بدارند .

۳ - واضح و مسلم است که در اجرای فقرات - ب - ج - د - از بند دوم این فصل دول متحده حوائج ضروری ایران را کاملاً منظور نظر خواهند داشت .

فصل چهارم - دول متحده میتوانند در خاک ایران قوای زمینی و دریائی و هوائی بعهده‌ئی که لازم بدانند نگاه بدارند و تاجائی که مقتضیات استراتژیک اجازه بدهد نقاطی که این قوا آنجا نگاه داشته خواهند شد باموافقت دولت ایران تعیین خواهد شد جمیع مسائل مربوط بروابط بین قوای دول متحده و ادارات دولت ایران حتی الامکان با همکاری ادارات ایران تسویه خواهد شد بنحوی که مأمونیت قوای مزبور محفوظ باشد مسلم است که حضور این قوا در خاک ایران اشغال نظامی نخواهد بود و نسبت به ادارات و قوای تأمینیه ایران و زندگانی اقتصادی کشور و رفت و آمد عادی سکنه و اجرای قوانین و مقررات ایران هر قدر ممکن باشد کمتر مزاحمت خواهند نمود .

۲ - هر چه زود تر ممکن شود بعد از اعتبار یافتن این پیمان یک یا چند قرارداد راجع بتعهدات مالی که دول متحده بسبب مقررات این فصل و فقره ب - ج - د از بند دوم فصل سوم برعهده خواهند داشت در اموری از قبیل خریدهای محلی و اجاره ابنیه و تأسیسات صنعتی و بکار

گرفتن کارگران و مخارج حمل و نقل و امثال آن فیما بین منعقد خواهد شد و قرارداد مخصوصی منعقد خواهد شد ما بین دول متحده و دولت شاهنشاهی ایران که معین خواهد کرد که بعد از جنگ ابدی و اصلاحات دیگری که دول متحده در خاک ایران انجام داده باشند بچه شرائط بدولت شاهنشاهی ایران واگذار می شود . در قرار داد های مزبور مصونیت هائی هم که دول متحده در ایران از آن برخوردار خواهند بود مقرر خواهد گردید .

فصل پنجم - پس از آنکه کلیه مخاصمه ما بین دول متحده با دولت آلمان و شرکای آن بموجب يك یا چند قرار داد متار که جنگ متوقف شد دول متحده در مدتی که زیاد تر از شش ماه نباشد قوای خود را از خاک ایران بیرون خواهد برد و اگر پیمان صلح ما بین آنها بسته شد ولو اینکه قبل از ششماه و بعد از متار که باشد بلافاصله قوای خود را بیرون خواهند برد ، مقصود از شرکای دولت آلمان هر دولت دیگری است که اکنون یا در آینده بایکی از دول متحده بنای مخاصمه گذاشته یا بگذارد .

فصل ششم - ۱ - دول متحده متعهد می شوند که در روابط خود با کشورهای دیگر روشی اختیار نکنند که بتمامیت خاک و حاکمیت یا استقلال سیاسی ایران مضر باشد ، پیمانهای نبندند که با مقررات این پیمان منافات داشته باشد و متعهد می شوند که در هر امری که مستقیماً با منافع ایران مربوط باشد با دولت اعلیحضرت همایون شاهنشاهی مشاوره نمایند .

۲ - دولت اعلیحضرت همایون شاهنشاه متعهد می شوند که در روابط خود با کشورهای دیگر روشی اختیار نکنند که با اتحاد منافی

باشد یا پیمان‌نهایی منعقد نکنند که با مقررات این پیمان منافات داشته باشد .

فصل هفتم - دول متحده مشترکاً متعهد می‌شوند که بهترین مساعی خود را بکار برند که حیات اقتصادی ایران را در مقابل تضییقات و اشکالاتی که در نتیجه جنگ حاضر پیش بیاید محفوظ بدارند .
پس از آنکه این پیمان اعتبار یافت برای بهترین وجه عمل -
کردن باین تعهد ما بین دولت ایران و دول متحده مذاکرات شروع خواهد شد .

فصل هشتم - مقررات این پیمان ما بین دولت اعلیحضرت همایون شاهنشاهی و هریک از دو طرف معظم متعاهد دیگر مانند تعهدات دو طرفی یکسان الزام آور است .

فصل نهم - این پیمان پس از امضاء معتبر و تا تاریخی که برای بیرون بردن قوای دول متحده از خاک ایران بر طبق فصل پنجم مقرر شده به اعتبار خود باقی خواهد بود . بنا بر این نمایندگان مختار مذکور در فوق این پیمان را امضا و مهر کرده اند .

در طهران سه نسخه فارسی و انگلیسی و روسی تحریر شد و هر سه نسخه یکسان معتبر خواهد بود - علی سهیلی - ر. ویلیام بولارد - ا. اسمیرنوف .
این پیمان همراه سه ضمیمه شامل دو نامه از اسمیرنوف و دو نامه از بولارد و دو نامه از سهیلی در توضیح بعضی از فصول پیمان بود .

پس از گذشتن پیمان فروغی دوتلگراف حاکی از ابراز قدردانی و اظهار احساسات قلبی بمناسبت گذشتن پیمان به استالین و چرچیل مخابره

کرد (۲۰/۱۱/۱۰) و از طرف استالین و چرچیل نیز دو تلگراف شادباش و قدردانی بنام فروغی در تاریخ ۱۱ و ۱۲ بهمن. واصل شد و چند شب بعد از طرف سهیلی بمناسبت تصویب پیمان ضیافتی در وزارت خارجه ترتیب داده شد و ضیافتی نیز در سفارت شوروی و ضیافت دیگر در سفارت انگلیس بهمین مناسبت فراهم آمد و فروغی و سهیلی و وزیر مختار انگلیس و سفیر شوروی نطقهای دوستانه ایراد نمودند.

کناره‌گیری

پس از گذشتن پیمان سه‌گانه، در مجلس بر ضد فروغی صف‌آرایی شد، قریب بیست نفر از نمایندگان طرفدار زمامداری قوام السلطنه بودند، فروغی این نکته را درک کرد و قوام را برای شرکت در کابینه بعنوان وزیر مشاور دعوت نمود، اما قوام نپذیرفت و در ۲۸ بهمن اعلامیه‌ئی در شماره ۴۷۹۹ اطلاعات انتشار داد و متذکر گردید که داوطلب تشکیل دولت و قبول زمامداری نیست و لزوم وجود اکثریت ثابت و ثبات در مجلس را یادآور گردید، در همین اوقات امیر تیمور کلالی وزیر دارائی را استیضاح نمود، فروغی در هشتم اسفند هیئت دولت را ترمیم کرده وزارت کشاورزی و خوار و بار و اقتصاد را بهم ضمیمه نمود و روز ۱۱ اسفند هیئت دولت خود را بمجلس معرفی کرد و در ضمن معرفی گفت، خاطر آقایان مسبوق است که از تشکیل کابینه‌ئی که امروز ترمیم می‌شود مدت مدیدی نگذشته که مورد تصدیق و نمایندگی مجلس شورای ملی هم واقع شده است و این هیئت حالیه هم تصمیم دارد همان برنامه را تعقیب کند و گذشته از آن عقاید عمومی که از اکثر آن هیئت دولت

مستحضر است يك امور مهمی هم درپیش است كه آنها را البته مقدم خواهیم داشت و بنا بر این اگر مجلس موافقت بفرمایند دیگر مدتی وقت مصروف تهیه و پیشنهاد مباحثه بر نامه جدید نکنیم و بنده در این صورت تقاضا می - کنم كه اگر این هیئت مورد اعتماد مجلس است موافقت بفرمایند و رأی خودشان را اظهار بفرمایند والا خیر .

در این وقت مجلس رأی گرفت از ۱۱۲ نماینده حاضر ۶۵ رأی به او داده شد ، گرچه اکثریت داشت ولی او گفت ، با این اکثریت ضعیف نمی شود کار کرد . او خوب میدانست كه اکثریت روز بروز ضعیف تر خواهد شد این بود كه از مجلس به پیشگاه شاهنشاه شرفیاب شده استعفای خود را تقدیم داشت و راه منزل خود را درپیش گرفت و پس از يك هفته مذاکره بین طرفداران قوام و سهیلی عاقبت مجلس بسهیلی اظهار تمایل نمود و او را بزمامداری برگزید .

پایان زندگی

فروغی پس از استعفا در منزل استراحت میکرد و کسالت قلبی او را رنج میداد حملات و اتهامات و هتاکی های بعضی از روزنامه به وی نیز مزید بر علت پیری شد بعضی از مطبوعات نسبت خیانت و انگلوفیلی باو میدادند ، سرانجام در ۵ آذر ۱۳۲۱ در اثر سکتة قلبی درگذشت و جنازه او از مدرسه سپهسالار با احترامات رسمی و در میان تأثر مردم تماشاچی تشییع شد ، پیشاپیش جنازه دسته گل در بار شاهنشاهی ، دسته گل قوام السلطنه نخست وزیر و دسته گل های سفارتخانه های خارجی حمل می شد .

بیشتر مقامات رسمی داخلی و خارجی در تشییع جنازه او شرکت کردند و جنازه در آرامگاه ابن بابویه مدفون شد .

دانشگاه روز ۱۵ آذر مجلس یادبود باشکوهی برای وی بپا داشت و استادان دیرین فرهنگ ایران چون غلامحسین رهنما و دکتر ولی‌الله خان نصر و دکتر سیاسی (وزیر فرهنگ) سخنرانی‌های جالبی ایراد کرده شخصیت علمی و سیاسی او را ستودند و در گذشته‌ش را ضایعه‌ئی تلقی نمودند

خصوصیات اخلاقی

فروغی مردی آزاد منش بود و مشرب فلسفی داشت هرگز از مقام مغرور نمی‌شد، تفکرات فلسفی و روح تحقیق باو وسعت نظری بخشیده و بمقامات زودگذر و موقت ظاهری بی‌اعتنا بود و بهمین لحاظ کمتر از وی بکسی آزار رسیده بود ، بمصالح ملی خویش ارج می‌نهاد و سنن مذهبی را محترم می‌شمرد . در عین حال از وابستگان لژ فراماسونی شرق فرانسه بود ، او تقوای اخلاقی داشت و با آنکه اتهاماتی بر وی بسته اند اهل هیچ‌گونه سوء استفاده نبود ، او برخلاف دانشمندان صاحب مقامی که با هر گونه تحقیق و تفکر مخالفند اهل تحقیق و تفکر را قدر میدانست و تشویق میکرد ، در زندگی سیاسی فروغی سه نقطه ضعف قوی خود نمائی می‌کند ، اول تأیید و پرداخت بعضی مطالبات بیمورد انگلیس‌ها ، دوم همکاری در تنظیم قرارداد زیانخیز ۱۹۳۳ نفت ، سوم بالا بردن نرخ لیره و دلار و تنزل ریال ایران که بسود متفقین و بزبان ملت ایران تمام شد، زیانی که حتی بر دوش نسل‌های آینده هم سنگینی خواهد داشت ، اما در هیچ مورد او سوء نیت نداشت و با توجه بموقعیت‌های خاصی که پیش آمده بود شاید در آنچه

کرد ناگزیر هم بود ولی با فداکاری و مقاومت بیشتر میتوانست تحمیل سیاست خارجی را کم کند، زیرا قبول زمامداری و در دست گرفتن مقدرات يك ملت بی تردید محتاج کمال از خود گذشتگی است، اما فروغی در سیاست مرد مقاومت و مبارزه نبود و از طریق صلح و تسلیم هم بیش از آنچه کرد مقدورش نمی شد.

آثار

از فروغی کتب درسی و علمی و مقالات تحقیقی بسیار بر جای مانده است از جمله کتب درسی او ترجمه اصول علم ثروت - حقوق اساسی - تاریخ ملل شرق - تاریخ رم و تاریخ مختصر ایران میباشد. از آثار دیگر او - آئین سخنوری - مقدمه دیوان سعدی و مقدمه دیوان حافظ - پیام به فرهنگستان و ترجمه سماع طبیعی بوعلی را باید نام برد.

از آثار تحقیقی و فلسفی او سیر حکمت در اروپا و ترجمه حکمت سقراط را بایستی نام برد بخصوص کتاب سیر حکمت در اروپا از این نظر اهمیت دارد که هموطنان ما را بامکتبهای فلسفی غرب و تفکرات و عقاید فیلسوفان بزرگ اروپا مانند دکارت و کانت و برگسن آشنا ساخت و دانشجویان فلسفه را از مکتبهای ارسطو و بوعلی و فارابی بمکتبهای نو فلسفه اروپائی راهنمون شد

باز ماندگان

فروغی يك همسر اختیار کرده بود و از وی دو دختر و چهار پسر بجای مانده است پسران فروغی هر کدام در حد خود مشاغل حساسی

دارند ولی از وارستگی و مشرب فلسفی پدر بی بهره‌اند .

توضیح :

از ما پرسیده‌اند که چرا « محتشم السلطنه » را در ردیف رهبران مشروطه معرفی کرده‌ایم، در پاسخ می‌گوئیم او گذشته از اینکه در حوادث آغاز مشروطه وارد کار بوده مدت‌ها رئیس مجلس بوده یعنی عملاً رهبری حکومت مشروطه ایران را به عهده داشته و ما در زیر این عنوان همه کسانی را که بریاست مجلس یسا ریاست دولت رسیده و حکومت مشروطه را رهبری کرده‌اند نیز معرفی خواهیم کرد ، اما در رهبری خود، مشروطه‌خواهی یا مشروطه‌کشی کرده‌اند این مطلبی است که در بیوگرافی هر یک از رهبران مورد بحث قرار خواهد گرفت و بطور کلی انتخاب نام «رهبران مشروطه» برای این نشریه از آنست که ما برای شناساندن رجال دوران مشروطه (از آزادیخواهان و نخست وزیران و رؤسای مجلس) عنوانی جامع‌تر از این نیافتیم .

پایان - مه‌ماه ۱۳۴۶